

שני מרכיבים בתפילה* עיון בדברי הגרי"ד סולובייצ'יק

- א. מבוא
- ב. התפילה מהי?
- ג. סתירה בדברי הרמב"ם
- ד. שתי כוונות בתפילה
- ה. הגדרת התפילה

א. מבוא

רבות נכתב אודות התפילה. גדולי הדורות עיינו בה ופירשו פירושים שונים לתוכנה ולמהותה. אחד האחרונים שדן בתפילה הוא הגרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל. בשניים ממאמריו¹ מגדיר הרב סולובייצ'יק את התפילה, ובלשונו הזהב מבאר את עניינה, אך על פניהן נראות ההגדרות סותרות. אמנם, יש שרצו לפתור את הסתירה בפתרונות כלליים הקשורים להגותו הרחבה של הרב. היו שטענו שלא יכולה להיות הגדרה אחידה לנושא כה יסודי ורחב. אחרים רצו לומר שכדרכם של פילוסופים שיטתיים רודפי אמת, המשנים דעתם לאור גילויים חדשים, גם הרב חזר בו מדעתו ומשום כך שינה בהגדרות. בדומה לאלו, היו שהסבירו שמקור השינוי בהגדרות תלוי בַּהֶקְשֶׁר הכתוב, סביבת הטקסט בו הופיעה ההגדרה השפיעה על תוכנה, והיא המקור לשינויים. אפשרות נוספת שהוצעה כפתרון היא שמקורה של סתירה זו הוא בתפיסת עולמו האקסיסטנציאליסטית (=קיומית), אשר בעטיה, לא נהג הרב להתייחס במסה אחת למה שכתב בעבר. לכן, כל יצירה משקפת סוג של התנסות אישית אותה הוא מתאר ומנתח לפרטיה, ואין היא חזרה מדעה קודמת אלא הבנה נוספת². אולם, ברצוננו להציע פתרון נוסף, המתייחס לסתירה זו בלבד, מבלי להתייחס

* מאמר זה מוקדש לזכרו של ר' חיים בן סוליקא סיבוני שלימדני פרק בהלכות תפילה.

1. הדברים המובאים להלן מבוססים רק על שניים מספרי הרב: "איש האמונה" ו"דברי הגות והערכה". "איש האמונה הבודד" בתוך "איש האמונה", מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ב, פורסם לראשונה בקיץ תשכ"ה; "גאולה, תפילה ותלמוד תורה" בתוך "דברי הגות והערכה", ספריית אלינר, ירושלים 1982, פורסם לראשונה באביב תשל"ג. עוד עיין בהערה 3.
2. לסתירה ניתנו מספר הסברים נוספים. עיין במאמר "התפילה במשנת גרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל" מתוך "שנה בשנה", כרך לט, היכל שלמה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 294. וכן במאמר "התפילה בהגותו של הרב סולובייצ'יק - עיון ובקורת" בתוך "אמונה בזמנים משתנים", עורך א' שגיא, ספריית אלינר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 192.

לשאלה האם קיימת אחידות מחשבתית בהגותו המחשבתית של הרב ככלל, ובמחשבותיו על התפילה במקומות נוספים בפרט³.

ב. התפילה מהי?

במאמרו "איש האמונה הבודד"⁴, בהסבירו את קשר הברית המיוחד שנוצר בין האדם לקב"ה בעקבות פניית האדם וקריאתו אליו, כותב הרב:

אף התפילה אין להעלותה על הדעת אם האדם אינו עומד לפני האלוהים ואינו פונה אליו בדרך הדומה לדו שיח של הנביא עם האלוהים. הדרמה הקוסמית, אף על פי שאדירה ומלאת הוד, ואם כי היא משקפת את דמות הבורא ומספרת את הדרו, אינה יכולה לעורר את האדם שיתפלל. ודאי, יכולה היא לעורר אצל האדם מצב רוח של הערצה נלהבת; ואפשר שתבוא עליו השראה וירצה לשאת את קולו בשבח ותודה. אף על פי כן, הערצה נלהבת, גם כשהיא באה לידי ביטוי בתהילה, היא אינה תפילה. **התפילה חורגת מגבולות הליטורגיה (=שירה דתית) הפורמלית, ואין להגדיר אותה על פי סימניה החיצוניים והטכניים, כגון התהילה והתודה ואפילו הבקשה.** התפילה היא ביסודה תחושתו של האדם שהוא נמצא בנוכחות בוראו והוא פונה אליו. **להתפלל - משמעו אחד בלבד: לעמוד לפני ה'...** האמת היא כי מהות התפילה היא חוויית הברית של התחברות עם האלוהים והדיבור אליו, ואילו הפעולה הממשית של אמירת הטכסטים היא הטכניקה של מימוש התפילה אך לא התפילה עצמה.

ביאור הדברים הוא שהתפילה מוגדרת על פי תחושת האדם. כאשר האדם חש שהוא עומד לפני ה' ויכול לפנות אליו בצורה ישירה, ללא מחיצות וללא מעכבים, הוא נמצא בתפילה. כאשר האדם מתחבר עם האל ושוֹפֵךְ לפניו את שיחו, אזי מעמד זה מגדיר את התפילה.

נלמד מכאן שהגדרת התפילה היא: **המעמד**, הרגשת האדם המדבר עם בוראו וחש בנוכחותו. השבחים בהם מקלסים את ה', הבעת התודה על חסדיו המרובים ואפילו הבקשות המגוונות השזורות בפי המתפלל, המראים את תלותו הבלעדית באל, כל אלו אינם מגדירים את התפילה, אלא כהסברנו לעיל: התפילה היא המעמד - העמידה לפני ה'⁵.

3. נושא התפילה נידון במקומות רבים ובהקשרים שונים בכתבי הרב, וזכה להתייחסויות שונות. עיין ב"רעיונות על התפילה" בתוך "איש ההלכה - גלוי ונסתר", ספריית אלינר, ירושלים תשל"ט, פרסם לראשונה ב"הדרום", חוברת מז, ניו יורק, תשרי תשל"ט. וכן ב"תפילה, וידוי ותשובה" בתוך "דברי השקפה", ספריית אלינר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 122-127 וכן 132-134.

אין בכוונתנו להתייחס למקורות אלו. במאמר זה ננסה למצוא קשר בין שתי המסות הנ"ל בהן ניתנות לתפילה הגדרות שונות הסותרות זו את זו.

4. "איש האמונה", עמ' 34.

5. במאמרו "רעיונות על התפילה" עמ' 243-249, עוסק הרב בהרחבה במהותה של העמידה לפני ה' ובמצבו הנפשי של המתפלל בזמן עמידה זו. עיין שם להרחבה. במאמרו "תפילתם של יהודים", בתוך "מעיינות", כרך ח, ירושלים תשכ"ד, עמ' 9-12, מתייחס הרב לסממנים החיצוניים הנלווים למעמד זה (לתפילה).

לעומת זאת, במאמרו "גאולה, תפילה, תלמוד תורה"⁶, כשהרב מתאר את תהליך הגאולה של היחיד והתוועדותו העצמית לצרכיו, הוא מסביר שתהליך זה, המורכב משלשה שלבים, מגיע לשיאו בהיווצרות התפילה. הרב מסביר שהאדם עלול להיות נתון במהלך חייו בשתי מציאויות קשות. האחת: **אלמוניות**, דהיינו, הרגשת בדידות וחוסר קשר עם סביבתו. השנייה: **בערות**. בערות המתבטאת בכך שהאדם אינו מבין את עולמו הפנימי. אין הוא עומד על ייעודו, ואינו מזהה את צרכיו האמיתיים והראויים. במצב זה האדם נבער מדעת וכושל בזיהוי צרכיו. גאולתו של האדם ממצאויות אלו כוללת כאמור שלשה שלבים. בהסבירו את השלב השלישי, האחרון בגאולת האדם, מגדיר הרב את התפילה⁷:

בשלב זה **התפילה** אינה עוד זעקה או צעקה בלבד. היא - אל נכון - **מחשבה מוגדרת היטב**, מושג בהיר. צעקה נהפכת לתפילה. אין אנו יודעים מהי הסמנטיקה המדויקת של המונח תפילה. מכל מקום, **דבר אחד ברור: המונח קשור במחשבה, שיפוט, הבחנה. בקיצור, התפילה קשורה בפעילות השכלית**. הסולם המדורג של הצרכים, כשהם מוגדרים ומוערכים בבירור, מצוי בנוסח תפילת העמידה, שם זוכים לגאולתם לא רק התודעה הרגשית של הצורך, אלא אף הלוגוס של הצורך ועימו היצור האנושי עצמו. השתפכות הנפש מתמזגת עם הבנת התודעה. להתפלל משמעו להבחין, להעריך, להבין; במילים אחרות **לבקש בתבונה**. אני מתפלל לסיפוקם של צרכים מסויימים בהכירי בהם כראויים לסיפוק.

וכן בהמשך דבריו:

בעוד **שהתפילה היא פעילות מתבוננת** המתרחשת ביוזעין...

נלמד מכך שהתפילה מוגדרת כבקשה בתבונה, כפעילות שכלית מחושבת היטב בה האדם חושף ומבקש את צרכיו הנחוצים.

לכאורה, נמצאים דבריו סותרים אלו את אלו. מצד אחד כותב הרב: "התפילה חורגת מגבולות הליטורגיה ואין להגדיר אותה על פי סימניה החיצוניים והטכניים כגון... ואפילו הבקשה... להתפלל משמעו אחד בלבד: לעמוד לפני ה'". פירוש, לא התכנים ואופן אמירתם יוצרים את התפילה, אלא המעמד הוא שיוצר אותה; התפילה אינה תלויה וקשורה במעשים, עיקרה הוא העמידה לפני ה'. אך מצד שני מגדיר הרב: "להתפלל משמעו... לבקש בתבונה", דהיינו, התפילה מוגדרת על פי פעולות טכניות של סידור הבקשות והרצונות

האסטטיקה המלאכותית כגון: המקהלה והנלווה אליה מחד, וההתלהבות הספונטנית וההתפרצות הרגשית מאידך, ראה שם. על מניעי האדם לתפילה במשנת הרב, עיין במאמר "גורמים כלליים ולאומיים בהנעת האדם לתפילה" בתוך "ספר יובל לכבוד הגרי"ד סולובייצ'יק", מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ד, עמ' עב-פח.

6. "דברי הגות והערכה", עמ' 264-268, פסקה ג.

7. במהלך המאמר, הרב משווה בין גאולה לתפילה ומסבירם כרעיונות שאינם נתונים להפרדה. שיאה של הגאולה הינו בשיאה של התפילה. להרחבה, עיין שם עמ' 255-256.

באופן רציונלי ברור ומסודר. עיקר התפילה תלוי ביכולת לבקש את סיפוקם של הצרכים הנחוצים לאדם, ללא קשר למעמד - העמידה לפני ה'. מהי, אם כן, הגדרת התפילה לשיטת הרב סולובייצ'יק, לאור שני המקורות שהוזכרו לעיל?

ג. סתירה בדברי הרמב"ם

כמצע להבנת דברי הרב, נראה שיש לעיין בסתירה העולה מדברי הרמב"ם, ומפתרונה נקיש לענייננו. בפרק ד מהלכות תפילה הלכה א, מונה הרמב"ם חמישה דברים המעכבים את התפילה, וזו לשונו:

חמשה דברים מעכבין את התפילה אע"פ שהגיע זמנה: טהרת ידים, וכיסוי הערווה, וטהרת מקום תפילה, ודברים החופזים אותו, וכוונת הלב.

ובהלכה טו הוא מסביר:

כוונת הלב כיצד? כל תפילה שאינה בכוונה אינה תפילה, ואם התפלל בלא כוונה חוזר ומתפלל בכוונה.

מובן, לכאורה, שדין כוונה בתפילה הוא על כל התפילה, והכוונה מעכבת, כך שאם לא כיוון דעתו בכל אחד מחלקי התפילה צריך לחזור ולהתפלל, שהרי הרמב"ם כותב כל תפילה לעומת זאת, בפרק י מהלכות תפילה הלכה א, כותב הרמב"ם:

מי שהתפלל ולא כיוון את לבו יחזור ויתפלל בכוונה, ואם כיוון את לבו בברכה ראשונה שוב אינו צריך.

מכאן נלמד שהכוונה מעכבת רק בברכה הראשונה בלבד, ולא בכל התפילה, והדברים לכאורה סותרים את הנאמר לעיל - שהכוונה מעכבת בכל התפילה.

ד. שתי כוונות בתפילה

בפתרון סתירה זו נאמרו מספר תשובות⁸. לענייננו נציע את הסברו של הרב חיים הלוי מבריסק (הגר"ח - סבו של הגר"ד סולובייצ'יק).

8. הרב יוסף ראזין (הרוגאצ'ובר), בספרו "צפנת פענח" עמ' 18-19, פירש שכוונת הרמב"ם באומרו "כל תפילה" (פ"ד ה"ט"ו) היא לברכה הראשונה, שכן מקובל במספר מקומות להתייחס לפתיחת דבר מסויים ולהתחלתו בצורה כללית. סיוע לכך הוא מוצא על פי הכלל המובא בזבחים ב,ב: "כל העושה - על דעת ראשונה הוא עושה". וממילא גם כאן שכתוב כל התפילה, הכוונה היא דווקא לברכה הראשונה, כמבואר בפרק י הלכה א.

מו"ר ראש הישיבה, הרנ"א רבינוביץ, תירץ באופן אחר. בביאורו "יד פשוטה" על משנה תורה הלכות תפילה פ"ד ה"ט"ו, עמ' רטז, מסביר ראש הישיבה שכוונת הרמב"ם באומרו "כל תפילה" היא לכלל התפילות, דהיינו לשחרית מנחה וערבית, וכוונת הרמב"ם היא לומר שהחיוב לחזור ולהתפלל במקרה של חוסר כוונה הוא בכל שלוש התפילות. לא כיוון בשחרית חוזר ומתפלל, לא כיוון במנחה חוזר ומתפלל, אע"פ שכבר התפלל שחרית בכוונה. כל אחת משלש התפילות צריכה להיות בכוונה, ואין אחת פוטרת את

כך הוא כותב בחידושו להלכות תפילה פרק ד הלכה א':

ונראה לומר **דתרי גווני כוונות** יש בתפילה, **האחת** כוונה של **פירוש הדברים**, ויסודה הוא דין כוונה, **ושנית** שיכוון שהוא **עומד בתפילה** לפני ה'. כמבואר בדבריו פ"ד שם ז"ל: "ומה היא הכוונה שיפנה ליבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו עומד לפני השכינה". ונראה דכוונה זו אינה מדין כוונה רק שהוא מעצם **מעשה התפילה**, ואם אין ליבו פנוי ואינו רואה את עצמו שעומד לפני ה' ומתפלל אין זה מעשה תפילה, והרי הוא בכלל מתעסק דאין בו דין מעשה. וע"כ מעכבת כוונה זו **בכל** התפילה... ורק בכוונת פירוש הדברים, שהוא דין מסויים רק בתפילה, בזה הוא דק"ל דלא מעכבא רק **בברכה ראשונה** דאבות.

ומסכם הגר"ח ואומר:

ותרי גווני חיובי המה בתפילה. מחוייב הוא לכוון שהוא עומד לפני ה' בתפילה משום דלא שְׁנֵי תפילה משאר מצוות, ומחוייב הוא בכוונת פירוש הדברים משום חובת כוונה המסויים רק בתפילה. **ושני החיובים אין מעכבים זה את זה.**

על מנת לפתור את הסתירה בדברי הרמב"ם בין שתי ההלכות, מסביר הגר"ח שיש הבדל במהות הכוונות. הכוונה המוזכרת בפרק ד הלכה טו היא כוונה כללית הנצרכת בכל המצוות, אשר חסרונה פוגם בקיום המצווה, וכך גם לגבי התפילה - כוונה זו נצרכת במשך כל התפילה וחסרונה מחייב לחזור ולהתפלל. לעומתה, הכוונה שנאמרה בפרק י הלכה א היא כוונה מיוחדת למצוות תפילה, אשר קיומה בברכה הראשונה פוטר בדיעבד את כל התפילה ואין צורך לחזור ולהתפלל.

הכוונה הצריכה לחול על כל התפילה, היא כוונה שפירושה מודעות, ריכוז. האדם נדרש להיות מודע לכך שהוא עומד לפני ה', לשוות את ה' לנגד עיניו, ולהבין כאילו שכינה עומדת כנגדו במשך כל זמן תפילתו⁹. כוונה זו היא מהות התפילה. היא המאפיינת את התפילה, והיא התחושה של הנוכחות עם/מול ה'.

חברתה. על השאלה האם בדיעבד מספיקה כוונה בחלק מן התפילה, דהיינו בברכה אחת בלבד, עונה הרמב"ם בפ"י ה"א, ומבאר היכן הכוונה מעכבת ומצריכה חזרה.

9. "חידושי רבנו חיים הלוי" על הרמב"ם, עמ' 2.

10. סוג זה של כוונה הוזכר במפורש בשו"ת "ברכת אברהם" לרבי אברהם בן הרמב"ם. עיין שו"ת ברכת אברהם, סימן לד, פריס 1859 בתוך "כתבי הרמב"ם ובניו", ירושלים.

לעומת כוונה כללית זו, הנדרשת בכל התפילה וממלאת אותה במשמעות, נדרשת בברכה הראשונה¹¹ כוונה מסוג אחר. צריך שהאדם יבין את תפילתו, את פירושם של המילים אותם הוא אומר. זוהי הכוונה הנדרשת בברכה הראשונה, הנוספת לכוונה הכללית שהיא מודעות האדם לעמידתו לפני ה' במהלך כל תפילתו.

ה. הגדרת התפילה

לאור יישוב הגר"ח לסתירה בדברי הרמב"ם, נראה לענ"ד לפרש כך גם את הסתירה בדברי נכדו, הגר"י סלובייצ'יק. ניתן לומר שהחלוקה בין שני סוגי הכוונות בתפילה: כוונת מעשה התפילה - העמידה לפני ה', וכוונת פירוש המילים בתפילה, נכונה גם לדברי הרב סלובייצ'יק. במאמר "איש האמונה הבודד", בהגדירו את התפילה כעמידה לפני ה', ביאר הרב את **צורת** התפילה - את **מעשה** התפילה. במילים אחרות, הרב תיאר כיצד מתפללים, איך צריך לעמוד בתפילה, מהי 'רוח התפילה'. נלמד אפוא **שעיקר התפילה הוא המעמד לפני ה'**, זהו מרכיב הכרחי לקיומה. זוהי תכלית¹² התפילה. אולם, מלבד החשיבות העצמית של המעמד, ניתן וצריך למלאו בתוכן פנימי. כאשר הגיע האדם לשיא זה, לתודעה זו של עמידה לפני ה', יכול הוא לרומם מעמד זה, ולהעמיק את עוצמתו. זאת יעשה ע"י הבקשה בתבונה - סידור הרצונות והבקשות בצורה ברורה וישרה ושתיחתם לפני ה', באותו מעמד אשר בו עומד האדם לפני ה'. במאמר "גאולה, תפילה ותלמוד תורה" מסביר הרב כיצד מוסיפים למעמד זה את **תוכן** התפילה, ומפרט ממה מורכבת התפילה, ומה **מאפיין** את תוכנה. תוכן התפילה מאופיין **כבקשה בתבונה**. סידור הרצונות, התחינות ומאוויי הלב בצורה ברורה, מדוייקת ורציונאלית, מגדיר את תוכנה של התפילה. נמצא, אם כן, שהגר"י ריכז ומיקד בעניין התפילה את הרעיון הכללי, השייך לכל המצוות - "שיכוון שעומד לפני ה'..." ובכך יצק בו משמעות עמוקה ויחודית.

נמצאנו למדים, ששתי ההגדרות השונות בהן הגדיר הרב את התפילה אינן סותרות זו את זו, אלא מתארות שני מרכיבים בתפילה - **צורה ותוכן**¹³ - אשר את שניהן מבאר הרב. כאשר האדם מבטל את עצמו ועומד לפני ה', כשכל עצמותו נתונה לאל, רק אז הוא יכול לבקש בתבונה להבין ולזהות את צרכיו האמיתיים.

11. כפי שצוין, דין זה הינו רק בדיעבד. מלכתחילה גם סוג זה של כוונה נדרש בכל התפילה. אולם בדיעבד, המכוון בברכה הראשונה בלבד אינו צריך לחזור.

12. הן במובן שיא, פסגה, והן במובן מטרה.

13. מרכיבים אלו הובאו ברמב"ם בפ"א הלכות ב-ה, וכן בפ"ה הלכות א-ב. להרחבה וביאור עיין בפירוש "יד פשוטה" על הלכות תפילה עמ' קלב-קמ, וכן בעמ' רכו-רכח. עוד עיין במאמר "התפילה במשנת הגר"י סלובייצ'יק זצ"ל" בתוך "עלון שבות" גליון 149, ניסן תשנ"ז, עמ' 87.

שני מרכיבים בתפילה - עיון בדברי הגר"ד סולובייצ'יק

במצב זה בלבד יכול האדם לברר עם עצמו מהם שאיפותיו ומה נדרש ממנו. רק ע"י שילוב ההגדרות והבנתם כמכלול אחד, נוכל להבין מהי תפילה בשלמותה¹⁴.

התוודעות האדם לצרכיו, שטיחתם ובקשתם מהאל במעמד בו הוא חש בנוכחות הבורא, זוהי התפילה¹⁵.

14. את ההשלמה בין שתי ההגדרות ושילובם יחד, ניתן לפרש בדרך אחרת מהצעתנו במאמר זה. אפשר לומר שביסוד השלמה זו עומד נסיון לקיים את שני חלקי הפרדוקס במהות התפילה, פרדוקס שמקורו בתהליך התהוות התפילה. תהליך זה קשור לזמן בו חל השינוי בתפילה, בו הפכה התפילה מספונטנית, רגשית וחוויתית, לתפילת קבע, תהליך הקשור לתקופה בה נקבעה התפילה כחובה הלכתית ולא כרשות. יתכן, שמצד אחד התכוון הרב לקיים את התפילה כפי שהיתה לפני שנקבעה כחובה. דהיינו, לחזור לזמן הקדום בו היתה התפילה תופעה דתית, שאינה קבועה לזמן ומקום מסויימים. קיום זה נתבאר בהגדרה הראשונה שהיא: "לעמוד לפני ה'". מצד שני, התכוון הרב לקיים את התפילה באופיה הנוכחי - המקובל כיום, לאחר שנקבעה התפילה כחובה הלכתית והצטמצמה לזמן, מקום ומספר מתפללים קצוב וקבוע. קיום זה בא לידי ביטוי בהגדרה השניה שהיא: "הבקשה בתבונה", שכוונתה לבקשות קבועות ומסודרות שאינן משאירות מקום להתפרצויות ספונטניות בזמנים ובמקומות שונים.

15. נראה לומר שלשילוב זה התכוון הרב במאמרו "רעיונות על התפילה", עמ' 241, בהגדירו את התפילה כ"התבטאות הנפש המתגעגעת לאלוהים באמצעי מילולי שעל ידו מביע האדם את סערת רוחו ונפשו", וכן באומרו שם: "התפילה - הראי שבו משתקפת נפש העובד המסורה לאלוהים בכל מאודה תמיד. היא לשכת המודיעין על כל המתרחש והמתהווה במעמקי נפש חולת אהבה...". (עמ' 258).